

**Marcin Choczyński**

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-6636-9025

DOI <https://doi.org/10.21697/ucs.2023.31.1.10>

**Łukasz Kaszkowiak, *Społeczny świat polskiego fandomu fantastycznego*,  
Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2020, ss. 267.**

Przedłużająca się pandemia koronawirusa SARS-Cov 2, wywołująca globalną chorobę Covid-19 i prokurująca obostrzenia kontaktu społecznego, wyzwoliła zarazem wiele nowych koncepcji i perspektyw dla socjologii i ogólnie refleksji na temat otaczającej rzeczywistości – zarówno w formie naukowej, jak i literackiej, publicystycznej. Tematyka społeczna zyskała tym samym nowy wymiar odniesień, tym razem odwołujących się do bezprecedensowej i nieznanej we współczesnym świecie perspektywy dystansowania się i lockdownu.

Pojawiające się w mediach obrazy całkowicie niemal zamykanych chińskich miast, w tym w szczególności Wuhan, domniemanego źródła mutacji patogenu, wyglądały abstrakcyjnie i niejako fantastycznie dla współczesnego człowieka, przywykłego do nieskrępowanej komunikacji i podróżowania. Nowa, w dużej mierze dystopijna rzeczywistość opustoszałych miast wyzwoliła pytania o podobieństwa takich spektakularnych działań społecznego dystansowania się i izolacji do tych, jakie można odnaleźć na kartach powieści fantastyki socjologicznej, pojawiającej się w obrazach przyszłych, opresyjnych społeczeństw totalitarnych. Do przełomu 2019 i 2020 r. obrazy takie wydawały się fantastyczne i zarazem nierealne, a już w marcu 2020 r. stały się rzeczywistością całego świata, obawiającego się nieznanym od czasów grypy hiszpanki lękiem o własne życie i przetrwanie w globalnie trudnych warunkach ciągle wzrastających ograniczeń.

Dlatego też ogląd bieżącej rzeczywistości – i zarazem specyficznej antycypacji społecznej – po raz kolejny skierował wszystkich zainteresowanych do zwrócenia uwagi na literacką fikcję fantastyczną, gdyż sceny z opianowanych wirusem miast przyrównywano do obrazów postapokaliptycznych, szczególnie na początku pandemii. Opinia publiczna po raz kolejny doświadczyła nastrojów iście dekadencjonalnych oraz millenarystycznych, tak bardzo działających na wyobraźnię w warunkach globalnego kryzysu zdrowotnego i „cichej apokalipsy” związanej z globalnym kryzysem systemowej opieki zdrowotnej.

Fantastyka jest bowiem tym gatunkiem literackim, który oferuje czytelnikowi wielkie możliwości kreacji powieściowych światów, nie tylko bohaterów. Miłośnicy fantastyki i czytelnicy znający ten obszar doskonale zdają sobie sprawę z niejednorodności samego pojęcia, jak też specyficznego rozwoju owego gatunku, od form wywodzących się jeszcze z antycznych pism filozoficzno-społecznych, przez utopie renesansowe i późniejsze, aż po pełny rozkwit tego rodzaju literatury na przełomie XIX i XX w. oraz w czasach współczesnych. Fantastyka przyjmowała różne oblicza, poczynając od zagadnień czystej fikcji naukowej (*science fiction*) i kosmicznych przygód, tzw. *space opery*, aż po specyficzną formę antycypacji społecznych, co w literaturze przedmiotu nazwano fantastyką socjologiczną (*social fiction*). I właśnie na tym polu polscy pisarze wykreowali bardzo dojrzałą i bogatą w odniesienia społeczne spuściznę, nawiązującą do antyutopii i zarazem dystopii uznawanych za klasyczne – sporządzonych przez Jewgienija Zamiatina (*My*), Aldousa Huxleya (*Nowy wsparniały świat*) i George’a Orwella (*Rok 1984*). Piśmiennictwo Janusza A. Zajdla (pięcioksiąg powieści: *Wyjście z cienia*, *Cylinder van Troffa*, *Cała prawda o planecie Ksi*, *Limes inferior* oraz *Paradyzja*), Edmunda Wnuka-Lipińskiego (trylogia *Apostezjon: Wir pamięci*, *Rozpad połowiczny*, *Mord założycielski*), Marka Oramusa (*Senni zwycięzcy*, *Dzień drogi do Meorii*), Macieja Parowskiego (*Twarzą ku ziemi*) czy też samego Stanisława Lema (*Wizja lokalna*) i innych twórców stanowi dziś kanon fantastyki socjologicznej, która to literatura była także jednym z kluczowych elementów kształtowania się więzi wśród fanów i kreacji zorganizowanych zbiorowości, czyli centralnego pojęcia recenzowanej pracy – fandomu.

W sposób szczególny trzeba tutaj przypomnieć osobę Stanisława Lema (uznawanego za najbardziej znanego twórcę polskiej fantastyki), który stawiany jest – obok Philipa K. Dicka czy chociażby Briana Aldissa lub Herberta George’a Wellsa – w gronie jej najbardziej znaczących postaci. Chociaż z drugiej strony sam Lem

krytycznie odnosił się do społeczności fanowskich skupionych wokół fantastyki, czemu dobitnie dał wyraz w swoim zbiorze esejów *Fantastyka i futurologia* (Lem 2003: 355–386). Jest to jednak pogląd kontrowersyjny, gdyż społeczności fanów definiują niejako samą fantastykę, podtrzymują zainteresowanie tym konkretnym gatunkiem oraz kierują ją – jako społeczny „żywioł” – na nowe obszary odniesień.

Fantastyka socjologiczna jest zatem jednym z możliwych obszarów poszukiwań badawczych dla samej socjologii, gdyż literackie antycypacje społeczne są z pewnością godne uwagi i stanowią dla socjologii pewną perspektywę odwołań. Zwłaszcza w odniesieniu do dość słabo jeszcze wykształconej naukowej prognostyki socjologicznej, której społeczne antycypacje nie mają takiego rozmachu i potencjału, jak plastyczne i oryginalne, często skomponowane z prawdziwym rozmachem (choć wątpliwe do urzeczywistnienia) literackie wizje społeczeństwa następującego po ponowoczesności.

Literatura naukowa na temat fantastyki socjologicznej nie jest jeszcze zbyt rozwinięta, zatem pojawienie się na rynku wydawniczym nowej pozycji poświęconej socjologicznej percepcji właśnie obszaru fantastyki powinno się należyście zaakcentować z uwagi na wciąż nieodkryty do końca potencjał poznawczy. Dlatego też recenzowana praca Łukasza Kaszkowiaka zasługuje na szczególną uwagę, gdyż doskonale wpisuje się we współczesną refleksję na temat nieprzewidywalności oraz niestałości świata społecznego – zarówno w bliskiej, jak i odległej przyszłości. Społeczność polskich fanów najbardziej zaangażowanych w świat fantastyki – czyli fandom – jest zbiorowym bohaterem niniejszej pracy, gdzie zebrano najważniejsze dotychczas definicje odnośnie do tego fenomenu, jak też postarano się o jego dokładny opis działania – z naukowej, teoretyczno-empirycznej perspektywy.

Praca liczy ogółem 267 stron. Wydana została w Wydawnictwie Naukowym Katedra. Składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów tematycznych, wniosków końcowych, aneksu metodologicznego oraz bardzo przydatnego w publikacjach naukowych indeksu osób. Jednak do pełni funkcjonalności brakuje tej publikacji jeszcze indeksu rzeczowego, który istotnie pomógłby w lokalizacji najważniejszych zagadnień teoretycznych, jak też samych pojęć stosowanych w materiale (przede wszystkim teoretycznym). Należy zauważyć, że recenzję wydawniczą napisała Maria Sroczyńska – uznana w środowisku socjologicznym, ale też pedagogicznym badaczka religijnych i rytualnych kultur młodzieżowych oraz inicjatorka wielu procesów badawczych z tej dziedziny.

Warto zaakcentować udaną grafikę okładki, jednoznacznie nawiązującą do konwencji fantastycznej poprzez przedstawioną postać, kontekst kosmiczny oraz użyte kolory. Jak zaanonsowano na tylnej stronie okładki, „praca jest poprawioną i poszerzoną wersją pracy doktorskiej obronionej w 2019 r. na Uniwersytecie Wrocławskim”. Pochwalić należy inicjatywę publikowania prac doktorskich, gdyż to właśnie odkrycia i analizy „młodej socjologii” ewidentnie ubogacają obszar badawczy samej socjologii, eksplorując nowe perspektywy albo też poszerzając już istniejące odniesienia, aczkolwiek przefiltrowane przez współczesne, „świeże” zapatrywania.

Struktura pracy oparta jest na następujących elementach: wstęp, następnie pięć rozdziałów tematycznych, wnioski końcowe, aneks metodologiczny oraz bibliografia i indeks osób. Taki podział pozwala Autorowi na eksplorację teorii oraz pola empirycznego, nadaje także pracy rygor uporządkowania i spójności. Warto też zwrócić uwagę na rozmieszczenie treści między poszczególnymi rozdziałami – udało się Autorowi zachować balans, tak potrzebny przy *stricte* naukowym opisie rzeczywistości społecznej.

We wstępie Autor wprowadza czytelnika w konkretne zagadnienia. Wychodzi od wieloznaczności pojęcia popkultury, następnie lokuje w jej obrębie obszar fantastyki i jej aktora zbiorowego, czyli tytułowy fandom. Już na tym etapie czytelnicy informowani są o różnych wieloznacznościach, które charakteryzują pojęcie „fanostwa”. Dlatego też jest to właściwe rozbudzenie ciekawości poznawczej i dobry etap na informowanie o złożoności problemu badawczego, który będzie sukcesywnie dookreślany w kolejnych fragmentach tekstu.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Społeczne tworzenie fandomu*, jest częścią definiowania pojęć i teorii użytych w pracy. Autor opisuje perspektywę fenomenologiczną, którą przyjął w niniejszej publikacji, dokonuje także skrótowego przeglądu najważniejszych stanowisk, reprezentowanych przez takich autorów jak: Edmund Husserl, Alfred Schütz, Herbert Blumer i Erving Goffman. Oprócz nazwisk głównych autorów koncepcji świadomości społecznej, opisano pokrótce podejście fenomenologii socjologicznej, następnie etnometodologii oraz teorii interakcyjnej. Wszystkie one przybliżają praktyki aktorów w życiu społecznym, a zatem także tworzenie zbiorowości w typie fandomu. Dopełnieniem tych rozważań jest na pewno odwołanie do teorii

społeczeństwa sieciowego oraz powstania światów społecznych, wraz z popkulturową kreacją i indywidualizacją. Przywołane tropy teoretyczne pozwalają na ulokowanie fandomu w problematyce zbiorów i całości społecznych, a także wstępne zdiagnozowanie jednostek tworzących te inicjatywy.

W rozdziale drugim, zatytułowanym zwięźle *Fani i fandom*, Autor stara się zdefiniować szereg kolejnych pojęć, m.in. interesujące odróżnienie fanów i akafanów. Poszerzono tutaj zasygnalizowane już we wstępie charakterystyki fana, fandomu i fanostwa, podkreślając ich socjologiczną istotę i zarazem poznawczą ciekawość. W dalszej kolejności odniesiono się do historii i genezy powstania zjawiska fandomu fantastycznego, przybliżono praktyki, przedmioty oraz wyjaśniono zjawisko prosumpcji fanowskiej, jak też opisano zjawiska fanserwisu i fanfiction. Wszystkie wyjaśniane definicje z pewnością wyostrzą narzędzia opisu tej problematyki, ukazując jednocześnie skalę ukształtowanych na przestrzeni lat odniesień i rozwoju instytucjonalnego zbiorowości fanów fantastyki. Na koniec podsumowano wątki tego fragmentu, akcentując fandom jako jeden ze społecznych światów.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Działanie podstawowe*, jest pierwszym fragmentem opierającym się na empirycznym materiale badawczym, czyli treściach wywiadów przeprowadzonych przez Autora z członkami polskiego fandomu fantastycznego. Ciekawe wydają się zwłaszcza autodefinicje fanowskiej tożsamości, które przybliżone są na początku tego rozdziału. Następnie uwaga przenosi się na działania fanowskie, czyli praktyki konstruujące strukturę fandomu w ramach popkultury. Uzupełnieniem prób definiowania fandomu jest odniesienie do periodyków powstałych w jego obszarze, czyli specyficznych czasopism – fanzinów.

W rozdziale czwartym (*Fandom – fanostwo zorganizowane*) definiowane są z kolei subfandomy i ich estetyka, z wyraźnym podkreśleniem specyfiki działań i odniesień – np. odmiany literackie, komiksowe, RPG/LARP, manga/anime (ogólne nawiązanie do japońskiej sztuki obrazu). Podawane są także bardzo rzeczowe informacje o klasycznych wydawnictwach (np. TM-Semic), na których wychowały się pokolenia polskich fanów fantastyki, szczególnie w odniesieniu do tzw. subfandomu superbohaterów (np. *Wiedźmin*, bohaterowie wydawnictw DC – Detective Comics – czy Marvela). Uzupełnieniem tych rozważań są odniesienia do norm i wartości fandomu, które obowiązują przede wszystkim na konwentach. Jak się okazuje, jurysdykcja zasad ideologii fandomowej wzbudza wiele dyskusji i jest przedmiotem kontrowersji wśród członków tych gremiów.

Piąty rozdział – *Miejsca* – opisuje właśnie przestrzenie, w jakich realizują się fandomowe konwenty. Autor przyznaje, że proksemika budynków wpływa na praktyki realizowane w ramach samego fandomu. Opisuje dawne (szkoły) i obecne (centra kongresowe) przestrzenie odbywania konwentów fantastyki, a przy tym zwraca uwagę na przeniesienie znacznych form aktywności do internetu. Przeprowadza ciekawą analizę dotyczącą przemijania niektórych form sieciowych – np. portali tematycznych tracących popularność na rzecz blogów, a finalnie Facebooka. Podaje także pewne schematy zachowań podczas konwentów, które są charakterystyczne dla tego typu zbiorowości (np. odgrywanie scenek przez społeczność *cosplay*, podziały na publiczność i prelegentów, gości specjalnych konwentu). Zaznacza wpływ handlu i obrotu gadżetami, podkreślając jednocześnie przemiany popkulturowe i postępującą ekonomizację treści fandomu w praktykach zakupowych.

Właściwym działaniem jest wyodrębnienie przez Autora części zatytułowanej *Wnioski końcowe*, gdyż taka zaznaczona i jednocześnie odrębna konkluzja tym bardziej stanowi jasne podsumowanie i sprecyzowanie najważniejszych wątków pracy. Polski fandom fantastyczny przechodzi wiele rodzajów transformacji, a jednym z najważniejszych – zachodzących w obszarze ogólnych zmian popkultury oraz permanentnej wirtualizacji i postępującej komercjalizacji – jest tzw. socialmedizacja (s. 230). Co ważne, eksploracyjny, ale nowatorski program badawczy pracy zakładał zbadanie fanostwa w każdym możliwym wymiarze, czyli zarówno wirtualnie (w internecie), jak i realnie (w klubach), a także w codziennym i świątecznym, specjalnym wymiarze (głównie na konwentach).

Bardzo ważną rolę w każdej naukowej pracy o charakterze empirycznym odgrywa część opisu badań. Również w recenzowanym materiale Autor wyodrębnił *Aneks metodologiczny*, zatem czytelnicy są dokładnie i wyczerpująco informowani o poszczególnych uwarunkowaniach wyboru konkretnej ścieżki postępowania badawczego, zwrócenia się ku określonym praktykom prowadzenia analizy. Łukaszowi Kaszkowiakowi udało się połączyć kilka co najmniej warstw (świat realny i wirtualny) i odnaleźć tam specyficzne, społeczne w swoim wymiarze działania fandomu. Umiejscowienie metodologii akurat w aneksie (a nie zaraz po

części teoretycznej, jak w większości prac teoretyczno-empirycznych) początkowo wydawało się pomysłem chybionym, ale nowość materiału, jego dedykacja nie tylko dla socjologów, ale przede wszystkim dla fanów fantastyki, uprawomocnia takie rozwiązanie. Dzięki niemu badacze-naukowcy znajdują kulisy badań, natomiast pozostali czytelnicy nie są odrywani od bezpośredniego opisu fandomu i fanostwa jako takiego.

Rzut oka na zgromadzoną literaturę przedmiotu jeszcze raz uzmysławia nowość pracy Autora, gdyż do tej pory nie powstała monografia opisująca socjologiczne wymiary funkcjonowania polskiego fandomu fantastycznego, oprócz kilku bardziej rozproszonych oraz interdyscyplinarnych prac, takich jak pozycje Aldony Kobus, Stanisława Krawczyka, Łukasza Reczulskiego i Pauli Gamus czy Piotra Siudy. Socjologia zyskała zatem kolejny świat społeczny do opisu i analizy, w czym duża zasługa recenzowanej pracy. Nadmienić jednak należy, że polski fandom fantastyczny był już opisywany monograficznie w pracy autorstwa Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz (*Fandom dla początkujących* – Kraków 2017), jednak ta pozycja charakteryzuje się zdecydowanie bardziej interdyscyplinarnym profilem.

Podsumowując recenzowaną pracę, na pewno trzeba podkreślić ważność jej powstania. Z pewnością społeczność polskich fanów fantastyki domagała się od dawna kolejnej monografii opisującej jej specyfikę. Należy tutaj przypomnieć, że polscy fani fantastyki na pewno pielęgnują dziedzictwo o dużym znaczeniu kulturowym, odnosząc się do nowatorskiej twórczości Stanisława Lema, jak też do odniesień socjologicznych, potwierdzonych zresztą przez nadanie literackiej nagrody fandomu polskiego imieniem Janusza A. Zajdla, jednego z głównych twórców nurtu polskiego *social fiction*.

Do niewątpliwych zalet książki należy jej język – jest on bardzo przystępny i nie stanowi trudności nawet dla osób niezwiązanych z socjologią czy innymi naukami społecznymi. Jednocześnie Autorowi udało się zachować kompromis z warstwą typowo naukową – odniesienia do zagadnień epistemologicznych czy metodologicznych również bogato występują w pracy, ale są dobrze wkomponowane w jej strukturę, a przy tym nie są to odwołania efemeryczne czy banalne. Dodatkowo przy końcu każdego rozdziału Autor wprowadza część podsumowującą podejmowane wątki, czym na pewno precyzuje swój wywód i zwraca uwagę na najważniejsze aspekty. Przy tej publikacji – całościowo pierwszej socjologicznej pracy o fandomie – takie „porządkujące” ujęcie jest z pewnością bardzo pożądane i uzasadnione z punktu widzenia logiki wyводу. Praca jest zatem koncepcyjnie udana i zwarta strukturalnie, przy tym rozłożenie poszczególnych wątków jest właściwe i nie męczy czytelnika.

Praca nie jest również przeładowana teorią, a wyróżnienie koncepcji „światów społecznych” jest merytorycznie uzasadnione, tak samo jak konkretyzacja teorii nominalistycznych (interakcyjnych oraz interpretacyjnych). Rzeczywiście fandom można usytuować w ich obrębie, dodatkowo akcentując jego modalność oraz dopasowanie do globalnej sfery sieci internetowej. Ponadto widać w pracy próby jak najbardziej dokładnego zniuansowania opisywanego fenomenu – stąd też można przyjąć, że Autor wyczerpał temat w tym zakresie.

Drobne mankamenty – o ile w ogóle występują – to incydentalne omyłki językowe, ale w żadnej mierze nie są one współmierne do nowatorskości dzieła i jego tematyki samej w sobie. Należy tutaj zaznaczyć, że „pierwsze” prace w jakiegokolwiek naukowej tematyce powinny być waloryzowane właśnie z powodu swojej oryginalności i podjęcia tej nowej tematyki, co stanowi wyraz intelektualnej odwagi Autora, mającego jednocześnie przekonanie o sensowności i ważności swoich dociekań i ich roli dla przyszłych pozycji opisujących wybrany obszar zagadnień.

Dodatkowo czytelnik jest należycie informowany o wielorakich odniesieniach terminologicznych występujących w środowisku fandomu, a Autor stara się – na tyle, na ile pozwala nieskonkretyzowany w pełni język terminologiczny – przedstawić jak najbardziej kompletną i potwierdzoną wiedzę ukazującą bogactwo znaczeniowe prezentowanego przez siebie obszaru (np. objaśnianie zwrotów takich „gźdacz”, „helper” czy „bułczenie”). Świadczy o tym mnogość terminów, jakie przedstawione są w niniejszej pracy, co pozwala ukazać bogactwo społecznego świata fandomowego, jak również jego strukturę, praktyki relacyjne i zasady tworzenia. Jednakże można też w tym miejscu żałować, że Autor wraz z wydawcą nie zamieścili w pracy indeksu rzeczowego – obok istniejącego indeksu osób – który przy tym nagromadzeniu prób terminologicznych z pewnością pomógłby czytelnikom szukającym konkretnych definicji.

Recenzowana praca jest również pewnym wstępem do zaprojektowania innych rodzajów badań socjologicznych fandomu – związanych z metodologią nieodwołującą się do wirtualu, ale będących odzwierciedleniem

realnych postaw i opinii polskich fanów fantastyki. Zresztą sam Autor akcentuje ten rodzaj kontynuacji jego badań (s. 230), co należy szczególnie podkreślić i wyróżnić jako kolejny walor pracy. Chodzi tu przede wszystkim o jakościowe wywiady, ale zastosowanie kwestionariuszy ankiet również miałyby szanse powodzenia i odkrycia nowych zależności. Podobnie jak w przypadku empirii, znajdujemy w zakończeniu odwołania do braku wyczerpania podejścia teoretyczno-opisowego, co po raz kolejny uświadamia bogactwo poznawcze tego konkretnego tematu. Warte uznania jest także udane połączenie poziomu naukowego z czysto esejistycznym – publikacja stanowi wartość zarówno dla zawodowych badaczy socjologów, jak też czytelników zupełnie spoza tego kręgu.

Podsumowując, recenzowana praca jest materiałem bardzo wyczekiwany – w odniesieniu do popularności fantastyki literackiej w Polsce, a także faktu istnienia innych niewątpliwych dzieł kultury fantastycznej o wyraźnym socjologicznym uwarunkowaniu (w szczególności dzieł kinematografii). Dlatego też z całą pewnością można polecić ją jako lekturę oferującą cenne wartości poznawcze.

### Bibliografia

- Lem S. (2003), *Fantastyka i futurologia* t. 1 – *Struktury*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 355–386 (część *Socjologia science fiction*).
- Lisowska-Magdziarz M. (2017), *Fandom dla początkujących*. Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński.